

Sayı : 4

Yıl : 1988

MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TÜRKLÜK ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

İstanbul - 1989

EVLİYA ÇELEBİ'NİN ELMALI - ALANYA YOLCULUĞU

Zeki ARIKAN*

XVII. yüzyılın en keskin gözlemcilerinden biri olan Evliya Çelebi (1611-1684?)¹, kırk yıl kadar süren gezilerinin öyküsünü, basılı metni 10 cilt² tutan seyahatnamesinde toplamıştır. bu seyahatname, XVII. yüzyıl Osmanlı tarihinin en önemli kaynaklarından biridir. Evliya Çelebi, kendine özgü o mükemmel gözlem gücü sayesinde gezdiği ülkelerin oldukça canlı bir tasvirini yapmış, halkın günlük yaşayışını dile getirmiş, yol, şehir kasaba, kale ve menzillerin durumunu en ince ayrıntılarına kadar tespit etmiş; dil, coğrafya, sanat tarihi, folklor, etnografya vb. araştırmaları için günümüze zengin bir hazine ve malzeme yığını bırakmıştır. Barthold³, seyahatnamenin önemini belirtirken, "Bu eser, bazı uydurmalarına rağmen, içindeki malumatın bolluğu ve zenginliği bakımından Arapların en büyük coğrafyacılarını çok geride bırakmaktadır." yargısına varmıştır. Evliya Çelebi'yi *Türklerin İbn Battuta'sı* olarak niteleyen Franz Taeschner, onun seyahatnamesini Osmanlılar devrine ait mevzii coğrafyanın en büyüğü ve en faydalısı olduğunu söyledikten sonra kendisini "Geniş anlamda Doğu coğrafyacılarının sonuncusu" olarak kabul etmektedir⁴. Taeschner, aynı zamanda *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yolları*⁵ başlıklı büyük eserinin de başlıca kaynaklarından birinin Evliya Çelebi Seyahatnamesi olduğunu belirtmektedir⁶. Yakın zamanlarda İstanbul üzerine yapı-

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

¹ M. Cavid Baysun, "Evliya Çelebi", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, IV, 399-413; Th. Mortdmann (H.W.Duda), *Encyclopédie de l'Islam (EI)*, II, 717-720.

² *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 1-6, İstanbul, 1314-1318; c. VII-VIII, İstanbul, 1928; c. IX-X, 1935-1938. Son yıllarda yapılan araştırmalar, Evliya Çelebi'nin 1648 yılında hayatta olduğunu ortaya koymaktadır (M.C. Baysun, "Evliya Çelebi'ye Dair Notlar", *Türkiyat Mecmuası (TM)*, XII (1955), 260-261).

³ Barthold-Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 1963, 76, 235-236.

⁴ F. Taeschner, "Osmanlılarda Coğrafya", *TM*, II (1928), 301-306.

⁵ Türkçe çevirisi H. Sadi Selen, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Çev. 131.

⁶ *TM*, II, 302. Son yıllarda Evliya Çelebi Seyahatnamesinin çeşitli ülkeler açısından önemi konusunda epeyce araştırma yapılmıştır. Bunlardan birkaçını belirtmekle yetiniyoruz: Jean Deny, "LEs peéréginations du Muezzin Evliya Tchelebi en Roumanie (XVIIe siècle), *Mélanges Nicolas Iorga*, bucares, 1933, 201-215; Mihail Guboglu, "Evliya Celebi: De la situation politique, administrative, militaire, culturelle et artistique dans les pays roumains (1651-1666), *Studia et acta Orientalia*, V-VI, Bucarest, 1967, ayrı basım; Klaus Kreiser, *Edirne im 17. Jahrhundert...* Freiburg, 1975.

lan büyük bir araştırmannın yani Robert Mantran'ın *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*⁷ adlı eserinin de çıkış noktası, yine Evliya Çelebi Seyahatnamesi olmuştur. Bundan sonra yapılacak daha pek çok araştırmalar için de nice değerli malzemenin bu büyük seyahatnamede saklı bulunduğunu belirtmek yerinde olur.

Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*⁸ başlığını taşıyan özlü eserinde seyahatnamenin coğrafya ile ilişkisinden söz ederken onun, şehirlerin tarihî coğrafyası ve etnografyası bakımından önemini belirtmekte, verilen bütün ayrıntıların hepsinin doğru olamayacağı üzerinde durmaktadır. Adıvar şu yargıya varmaktadır: "Yazarın okumaktan ziyade gördüklerini ve ağızdan işittiklerini yazmaya ve yazarken mübalağa etmeye nadiren okuduğu eserlerden de hep efsaneleri nakletmeye düşkünlüğü olduğu muhakkaktır. Coğrafyaya dair gördüğü biricik eserler *Atlas Minor* çevirisiyle *Papa Monta* (Mappa Monta) dediği bir düzlemküre haritasıdır. Tarihe dair ancak bir *Latin tarihi*, bir de *Yunan tarihinden* bahseder ki bunların Kâtip Çelebi'nin Johann Carion çevirisi olması muhtemeldir"⁹.

Adıvar'ın yargılarında gerçek payı bulunmakla birlikte Evliya Çelebi'nin sadece "gördüklerini ve ağızdan işittiklerini" yazmaya meraklı olduğunu söylemek biraz haksızlık olur, kanısındayız. Nitekim Evliya Çelebi üzerine oldukça derli toplu bir araştırma yapmış olan hocamız M. Cavid Baysun bu konuda şöyle demektedir: "Hakiki bilgisini kitaptan ziyade hayattan almakla beraber, onda fırsat oldukça öğrenmek iştiağının son demlerine kadar devam ettiğini söyleyebiliriz"¹⁰. Seyahatnamenin yalnızca birinci cildi üzerinde yıpalan bir inceleme, Evliya Çelebi'nin ne kadar geniş bir kaynak taramasından yola çıktığını ortaya koymaktadır¹¹. Bir çok sancakların has, zeamet, timar sayısı ve yıllık gelirleri (hasıl) hakkında verilen bilgilerin defter-i hakani kayıtlarına uyması, üzerinde ayrıca durul-

⁷ *İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962.

⁸ İstanbul, 1970², 136.

⁹ Adıvar, *aynı eser*, göst. yer.

¹⁰ Baysun, "Evliya Çelebi", *İA*, göst. yer.

¹¹ Meşküre Eren, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerinde Bir Araştırma*, İstanbul, 1960. Evliya Çelebi Seyahatnamesinin ilk dokuz cildinin dizini 1932-1969 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğrencileri tarafından bitirme tezi olarak hazırlanmıştır. (Bunun için bk. Abdülkadir Özcan, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tezleri*, İstanbul, 1984, 73-74). Ayrıca bk. M. Orhan Durusoy, *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Bugünkü Türkiye'nin XVII. Asırdaki İdarî ve İktisadî Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Tez (1946).

ması gereken bir konudur. Hattâ Evliya Çelebi'nin zaman zaman Aynî Ali Efendi'nin ünlü derlemesi¹² yer alan verilerin ötesinde de bilgiler verdiği tanık oluyoruz¹³.

Seyahatnamenin değeri ve önemi üzerinde pek çok şey söylemiştir. Şimdiden sonra da çalışmalar ilerledikçe daha çok şey söylenecektir. Ancak bildirimizin konusuna geçmeden önce dikkatimizi çeken birkaç noktayı belirtmeyi yerinde görüyoruz. Şüphesiz seyahatnamede eski devirlerle ilgili olarak verilen bilgilerin bir kaynak değeri yoktur¹⁴. Ancak şurası açıktır ki Evliya Çelebi, XVII. yüzyılda Türkiye'de klasik kültüre, antik eserlere ilgi duyan ve bunların hayranlıkla söz eden kimselerin başında gelmektedir. Seyahatnamedeki pek çok örnekler arasında Efes¹⁵, Ağlasun¹⁶ harabeleri ve Cize piramitleri¹⁷ hakkında verdiği bilgiler ve konuyu yeterince aydınlatmaktadır.

Gördüğü sanat eserlerini en ince ayrıntılarına kadar tasvir etmede büyük bir başarı gösteren Evliya Çelebi, bunlar arasındaki benzerlik ve bağlantıları da sergileyecek bir gözlem gücüne sahip bulunuyordu. Bu benzerliklerin kimi zaman zoraki olduğu açık olmakla birlikte kimi zaman da şaşılacak kadar isabetli olduğu anlaşılmaktadır. Ayasuluk (Selçuk) İsa Bey Camii ile Şam'daki Ümeyye Camii arasında kurduğu benzerliği bunun canlı bir örneği olarak belirtmekle yetiniyoruz¹⁸.

Evliya Çelebi, Anadolu'daki ya da geniş anlamda imparatorlukta şehirlerin fiziksel konumu, yapısı hakkında günümüzdeki kılavuzlar kadar doğru ve ayrıntılı bilgiler vermektedir. Verdiği bilgileri sayılarla destekleme ve kanıtlama yoluna da gitmektedir. Parlak dönemlerini geride bırakıp birer harabeye dönüşen şehirleri de bize tanıtmaktadır. Ancak bu noktada

¹² Aynî Ali Efendi, *Kavanin-i Al-i Osman der Hülasa-i Mezamin-i Defter-i Divan*, İstanbul, 1280.

¹³ Ö. Lütfi Barkan, "Timar", *İA*, XII, 286-333.

¹⁴ Krş. M. C. Baysun, "Evliya Çelebi", *İA*, IV, 409. Şunu da işaret edelim ki antik eserler ve bunların kaderi hakkında Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler başlı başına bir hazinedir. Bunun yanında diğer kaynaklarımızda da bu konuyla ilgili önemli bilgilerin bulunduğu belirtmek gerekir. Bk. Arif Müfit Mansel, "İstanbul'daki 'Burmali Sütun'", *Belleten*, 134 (1970), 189-209.

¹⁵ *Seyahatname*, IX, 141-143.

¹⁶ *Seyahatname*, IX, 284. Burada söz edilen eserler Ağlasun harabeleri olabilir. Aş. bk.

¹⁷ Ulrich Haarmann, "Evliya Celebis Bericht über die Altértümer vo Gize", *Turica*, VII/1 (1976), 157-230.

¹⁸ *Seyahatname*, IX, 139.

ihtiyatlı olmak gerekir. Çünkü Evliya Çelebi'nin verdiği sayıların her zaman doğru olarak kabul edilmesi düşünülemez. Bu bakımdan verdiği sayıları diğer kaynaklarla karşılaştırmak bizi daha sağlıklı sonuçlara götürecektir. Sözelimi Divriği'nin oldukça canlı ve çarpıcı bir tablosunu çizen Evliya Çelebi, buranın kırk alt mahalleden oluştuğunu yazmaktadır¹⁹. Fakat şurası kesindir ki ne XVI. yüzyılda yapılan tahrirler, ne şer'iyye sicilleri²⁰, ne de salnameler²¹ Divriği'nin hiçbir zaman bu kadar çok mahalleye çıktığını göstermemektedir.

Evliya Çelebi'nin tarihçiliğimize en büyük katkılarından biri de gezip gördüğü yerlerdeki birçok kitabeyi kopya etmiş olmasıdır. Gerçi onun topladığı kitabelerde yer yer yanlışlıklara rastlanmaktadır²². Bu yanlışlıklar bir yana bırakılırsa, Evliya Çelebi'nin yaptığı bu işin ne kadar büyük bir önem taşıdığını söylemeye bile gerek yoktur. Onun bu çabasını, Osmanlı kitabelerinin düzenli olarak derlenmesi yolunda atılmış ilk adım olarak değerlendirmek gerekir.

Bu genel değerlendirmeden sonra asıl üzerinde durmak istediğimiz konuya gelebiliriz. Biz, Evliya Çelebi'nin 1671 yılında İstanbul'dan Hacca giderken yaptığı uzun gezisi sırasında uğradığı Elmalı-Alanya (Alaiye) arasındaki yolculuğuyla ilgili gözlemleri üzerinde duracağız.

Evliya Çelebi 1670 yılı sonuna kadar Bursa, Orta ve Doğu Anadolu, Azerbaycan, Kafkasya, Rumeli, Girit, Mora ve Adriyatik kıyılarını dolaşmıştı. Bundan sonra çok istediği fakat o zamana kadar yapmağa bir türlü fırsat bulamadığı Hac yolculuğuna hazırlanmaya başladı. Evliya Çelebi bu yolculuğunu, Kadir gecesi gördüğü bir rüyaya bağlamayı da ihmal etmemiştir. Evliya, 12 Muharrem 1082 (21 Mayıs 1671) tarihinde Hacca gitmek üzere aralarında yakın dostu Sâi çelebi de olduğu halde üç arkadaşı ve sekiz kölesiyle birlikte İstanbul'dan yola çıktı. Hacca giden en yakın yolu izleyecek yerde henüz görmediği Batı Anadolu, Sisam, Sakuz, İstanköy ve Rodos'u da ziyaret etmek için geniş bir alanı dolaşmak fırsatı buldu. Böylece Evliya Çelebi; Bursa çevresini, Kütahya - Denizli dolaylarını, bütün Ege bölgesini şehir, kasaba, köy, yayla ve menzillerine varıncaya

¹⁹ *Seyahatname*, III, 212.

²⁰ *Divriği Şer'iyye Sicilleri*, Sivas Müzesi, çeşitli defterler. Bu konuda daha geniş bilgi: Z. Arıkan, "XVI. Yüzyılda Divriği", X. Türk Tarih Kongresine Sunulan bildiri (Basılmakta).

²¹ Necdet Sakaoğlu, *Köse Paşa Hanedanı*, Ankara, 1984.

²² Krş. Köprülüzade Mehmet Fuat, "Aydinoğulları Tarihe Dair", *TM*, II (1928), 423.

kadar gezdi²³. Belli başlı adaları dolaştı. Gidemediği diğer adalar hakkında da bilgi edinerek bunları kaydetmekten geri kalmadı. Evliya Çelebi göremediği adalarla ilgili bilgileri Rodos defterhanesinde bulunan kayıtlardan çıkardığını belirtmektedir²⁴.

Evliya Çelebi'nin Elmalı - Alanya yolculuğu sırasındaki gözlemleri

Evliya Çelebi, Bütün Menteşe ilini de dolaştıktan sonra Teke topraklarını girdi²⁵. Onun ilk tanıttığı yer Finike kasabasıdır. Burası, üstleri toprak örtülü 300 hanesi, çarşısı, camisi, hanı, hamamı ve pek çok dükkânı bulunan bir yer olarak anlatılmaktadır. Etrafı limon, turunç ağaçları, bağ ve bahçelerle kaplı bulunmaktadır. Kalenin sur ve burçları, yaz aylarında yüz parça geminin yatmasına elverişli olan limana kadar uzanıyordu. Beş köşeli küçük bir kale olan iç hisarın denize bakan demir kapısı ucunda, deniz içinde, toprak ile dört tarafı muhafaza eden bir mendirek kulesi vardı. Hisar içinde buğday ambarları, dizdarı ile neferler için yapılmış evler bulunuyordu²⁶. Evliya Çelebi, Finike'den kuzeye doğru yola çıkarak Gerenler köyüne gitti. Burasını "yüz altmış toprak örtülü evlerden" oluşan bir köy olarak tanımlamakta ve bütün halkının müslüman olduğunu söylemektedir. Bundan sonra sarp, taşlık ve ormanlık yollardan geçerek "nice mamur ve müzeyyen kuralar" aşıldıktan sonra Elmalı sahrasına vardı. Evliya Çelebi, dağdan inerek Elmalı kasabasından geçen dereyi ve Elmalı'nın batısında ovanın çukur yerinde bulunan Karagöl (Seyahatname'de Könye gölü)'ü oldukça canlı bir şekilde anlatmaktadır: "Ve bu sahranın Şarkı canibindeki kayalardan tulû idüp geçit vermez şa(h)ikasından âdemi dehşet alır. Bir mağara kapubundan çıkub Elmalı Şehri altından cereyan idüb mezkur Könye gölüne mahlut olub gaib olur. Lakin mezkûr göl bazı mevsimde taşub Elmalı sahrasın ve köylerin gark idüp cemii bahsulatları hebaya gider ve mürtefi yerlerde olan cezire misal kalurlar"²⁷.

Evliya Çelebi'nin verdiği bu bilgiler gerçekten Elmalı ovasının hemen hemen günümüzdeki durumunu yansıtmaktadır. Çünkü gerek dağdan inen derenin gerekse Karagöl'ün suları, kasabanın güneyinde dik bir yamaç eteğinde açılmış heybetli bir mağara ağzından girerek Elmalı düdeni

²³ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-1672), İstanbul, 1935.

²⁴ *Seyahatname*, IX, 256.

²⁵ *Seyahatname*, IX, 267-277; Krş. Paul Wittek, *Menteşe Beyliği* (Çev. O. Şaik Gökyay), İstanbul, 1944, 160-176.

²⁶ *Seyahatname*, IX, 276.

²⁷ *Seyahatname*, IX, 277.

adı verilen doğal bir kuyuda kaybolur. Bazan da suların kabarmak olduğu sıralarda düdenden akan sular ovanın bütün çukur yerlerini kaplar²⁸.

Evliya Çelebi'nin de belirttiği gibi Elmalı'nın kalesi yoktur. "Cihangir yokuş misali evler birbiri üzerine dereli ve depeli yerde vaki olmuş"tur. Evliya Çelebi'ye göre, şehir 32 mahalleden ve 8888 tahta örtülü evlerden oluşmaktadır. Şehirde Ketenci Ömer Paşa Camii (yapımı 1016=1607) başta olmak üzere Eski Cami, Şeyh Yusuf Efendi Camii, Ümmi Sinan Efendi Camii ve Yeni Cami bulunmaktadır. Bu Camilerden başka 32 mescit, 7 sıbyan mektebi, ayrıca vakfı olmayan 70 sıbyan mektebi, 4 medrese, 1 imaret, 5 hamam, 300 dükkân, 70 değirmen vardır. Bezestanı olmayan Elmalı'da buna karşılık içleri değerli mallarla dolu üç han bulunmaktadır. Şehir baştan başa yeşillikler içine gömülmüştür. Bağlık ve bahçelik olan Elamlı'da üzüm, elma gibi meyveler bol bol yetişmektedir²⁹.

Evliya Çelebi'nin büyük bir hayranlıkla anlattığı sanat eserlerinin başında Ketenci Ömer Paşa Camii gelmektedir. "Cümleden mükellef ve müzeyyen ve ibretnüma" olan bu cami, "çarşı pazar içinde" bulunduğu için "cemaat-i kesireye maliktir", İçi ve dışı baştan başa nakışlarla süslüdür. Kubbesi değirmindir. Bunun etrafında sekiz kubbe daha vardır ki benzeri ancak İstanbul'da Eyüp Sultan'da Zal Paşa camiinde görülür. Caminin çevresinde medrese hücreleri yer almaktadır. Evliya Çelebi bu caminin inşa kitabesini eksik olarak kopya etmiş, basılı metinde de ufak tefek yanlışlıklar yapılmıştır. Kitabenin metni şudur:³⁰

Din-i İslam'a şeref verdi Ömer Paşa bugün

Nitekim Faruk-ı âzam birle ziynet buldu din

Can ve dilden sa'y edüb ol mübarek camie

Yapdı bunda ede rahmet rahmeten li'l âlemin

Arsa-i ruż-ı kıyametde umarın ki ola

Cürm ve ukbada askerinden hıfz için husn-ı hasin

²⁸ Besim Darkot, "Elmalı", *İA*, IV, 238.

²⁹ *Seyahatname*, IX, 278-280.

³⁰ Krş. Süleyman Fikri, *Antalya Livası Tarihi*, İstanbul, 1338 (1340), 182. Ömer Paşa'nın Bağdadvaliliğinden döndüğü sırada bu camii yaptırdığı rivayet edilmektedir. Caminin bitişiğindeki türbede gömülüdür. Süleyman Fikri (*ayn. esr.*, 182-183) bu cami için Ömer Paşa'nın vakfettiği gelir kaynaklarını aslı Arapça olan vakfiyeye dayanarak özetlemiştir.

Şad olub itmanın tarihini dedi hurd

Cami-i bünyad-ı beytullah ve hâdi-i rûkh-i din

(Sene 1016)

Evliya Çelebi, Elmalı halkını *garîp dostlar* olarak nitelemekte ve bunların *Teke külahı üzere sarık sardıklarını*, konuksever olduklarını *çuka ferace ve nefti ve mavi boğası kaftan* giydiklerini yazmaktadır. Başlıca ziyaret yerleri arasında Şeyh Baba Sultan, Abdülvehhap Efendi, Ümmi Sinan Sultan ve Abdul Musa Sultan'ın³¹ biraderi *can beraber* Baltası Gedik Mahmud Dede türbelerini saymaktadır.

Evliya Çelebi, Elmalı şehrini "temaşa" ettikten ve doğu tarafında dağlar eteğinde "yirmi pare mamur ve âbadan kuraları ve Türkmenyatağı mahuf yolları" geçtikten sonra, on iki saatte sahra ve bayırları aşarak İstanos (Korkuteli) şehrine varmıştır. Evliya Çelebi, buradan *yaylak* olarak söz etmekte, müftü, nakibüleşraf, kadı, kethüda yeri ve yeniçeri serdarının Antalya'da oturduklarını ancak her yıl bu yaylaya gelip sekiz ay kaldıklarını belirtmektedir. İstanos'un şehrin batısında bir yar üzerinde harap bir kalesi bulunmaktadır. Ancak iç el olduğu için kalenin ne dizdarı ne de nefe-ratı vardır. İçinde birkaç fukara Ermeni oturmaktadır. Celali kargaşalıkları sırasında harap olan yerler kerpiçe onarılmıştır. Evliya Çelebi, İstanos'un yayla evlerinin ancak yüzünde insan kışladığını diğerlerinin göçer olduğunu yazmaktadır. Şehir, buradan geçen nehrin iki kıyısında yayılmıştır. Nehrin üzerinde 70 tane köprü bulunmaktadır. Bu suda bol alabalık avlanmaktadır. Dağ ve taş her taraf bağlık ve bahçelik olup şehrin sokakları oldukça geniştir. Şehirde 205 cami bulunur. Her hayır sahibi birer mescit yapmıştır. Ancak cuma namazı kılınan cami sayısı 3'tür. Şehrin batı yakasında çarşı içinde cemaati çok olan camiye Sultan Alaettin yaptırmıştır. Daha önce kurşunla örtülü olan bu cami Celaliler tarafından ateşe verilmiş ve kurşunları da yağmalanmıştır. Üstü kireç örtülü damdır. Kitabesinden 979 (1571) tarihinde onarıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bir medrese, bir han ve bir hamam da Sultan Alaettin tarafından yaptırılmıştır. Şehirde 300 dükkân bulunmaktadır. "Asla bu dükkânların kapıları ve kepenkleri yoktur". Herkes malını, eşyasını evine götürür. Şehrin bütün sokakları kumsaldır, kaldırımı yoktur. Evliya, İstanos yaylasının havasının güzelliği-

³¹ *Seyahatname*, IX, 280-281. Evliya Çelebi'nin Abdal Musa' türbesi hakkında verdiği bilgiler için bk. IX, 273-276; Krş. Şehabettin Tekindağ, "Teke İli ve Teke Oğulları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 7-8 (1977), 73-78.

ni, Antalya'da yaşayanlar için önemini de şöyle açıklamaktadır: "Velhasıl âbu havası o kadar latifdir kim cümle Adalya kavminin renk ruyleri zerd çehredir. Bunda sekiz ay zevk safa iderek kesbi taravet idüb gülçehre olup hayat bulurlar. Ve Adalya kavmi bu yaylağa gelmeseler memmat bulurlar Elhasıl methinde lisan kasirdir"³². Haftada bir kurulan pazarı oldukça canlıdır: "Vê bu şehirde haftada bir pazar olur kim âdem olub..." İstanos'un kirazı, elması, armudu ve fındığının çok ünlü olduğunu da ekleyen Evliya Çelebi, burasının bütün niteliklerini anlatmak için bir cilt gerektiğini de belirtmekten geri kalmamaktadır.

Evliya Çelebi, İstanos'dan kuzeye doğru dört saat "mamur kuralar" geçerek İncirli köyüne vardı. Burasını "mamur bir müslüman köyü" olarak tanıtan Evliya Çelebi fazla bilgi vermemektedir. Buradan doğruya doğru dağlık bölgelerden geçerek Merkir (?) belini dahi aşmış ve Isparta'ya ayak basmıştır. Isparta, Anadolu eyaletinde Hamid paşasının tahtıdır. Sancakbeyi 200.000 akçalık bir has tasarruf eder³³. Sefer zamanında 400 neferle eşer. Sancağın 9 zeametı, 585 timarı vardır. Timar ve zeamet sahipleri her 5000 akçada 1 cebelü savaşa götürürler. Evliya, Ispartayı bir "şehir-i müzeyyen" olarak övmektedir. Şehrin belli başlı camileri arasında "Koca Sinan bina ettiği" Firdevs Bey camiini saymaktadır. Ancak Evliya'nın iki gün "seyr ü temaşa" ettiği Isparta şehri hakkında verdiği bilgileri tamamlamadığı anlaşılmaktadır. Özellikle camilerin sayısı ile ilgili yer boş bırakıldığı gibi, yazma nüshada altı satırlık daha bir eksikliğin bulunması bu düşüncemizi doğrulamaktadır.

Evliya Çelebi, Isparta'dan "kible canibine" doğru giderek "mamur bir müslüman köyü" olan Sarı Ali Beye vardığını yazmaktadır. Bu adda bir köy XV - XVI. yüzyıl tapu tahrir defterlerinde bulunmamaktadır. Ancak Hamid livası Evkaf defterinde³⁴ *karye-i Ali* bulunmaktadır. Evliya Çelebi ise köyün zeamet olduğunu yazmaktadır. Bu bakımdan Ali köyü ile Evliya Çelebi'nin uğradığı Sarı Ali Bey köyünün aynı yer olup olmadığını tespit etmek kolay değildir. Kaldı ki Ali köyü Isparta'nın kible yönüne değil kuzey doğusuna düşmektedir. Üstelik Isparta ilinde öğrenilmiş köyler arasında bu adda bir yere rastlanmamaktadır³⁵. Evliya Çelebi buradan

³² *Seyahatname*, IX, 281-283.

³³ *Seyahatname*, IX, 283; Krş. Aynı Ali Efendi, *ayn. esr.*, 44.

³⁴ Zeki Arıkan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamid Sancağı*, Bornova, 1982 (Basılmamış doçentlik tezi).

³⁵ Fehmi Aksu, *Isparta İli Yeradları*, Isparta, 1936.

"cümle eşkiya ve haramilerin ârâmgâhları ve kemingâhlarıdır" diye tanımladığı geçilmesi güç bir yere gelmiştir. Evliya Çelebi burada gördüğü antik eserleri şöyle tanıtmaktadır: "Ve bu Karakaldırımın her canibi fil cüssesi misal sengi hârâlardır kim üstad mühendis destinden henüz çıkmış zan olunur Ve bu sahranın iki canibinde olan ibretnüma sandukalarla herbiri birer hücre zan olunur Ve bunların kapakların açmışlar Cümle lâşe ile ve üstühan (= üstühvan) na'şe ile memludur Ve her sanduka üzere lisanı Yunan ile ikişer üçer satır tarihleri vardır Ve böyle nice yüz bin sandukalar nümayandır Ve nice bin kenise ve manastır ve kale ve değirmen arkları ve kırkar ellişer ayak taş neddüban ile inilir amudu münte-halar üzere su sarnıçları ve ibretnüma âsârı binalar var kim sekiz saatlik yolu dutmuştur"³⁶. Evliya Çelebi'nin, Fransız gezgini Paul Lucas'dan³⁷ aşağı yukarı otuz otuz beş yıl önce, bu denli canlı olarak anlattığı antik eserler bize göre Ağlasun harabeleri olmalıdır³⁸.

Evliya Çelebi'nin Isparta - Antalya yolu üzerinde Anadolu Selçukluları ve beylikler dönemindeki işlek ticaretin belli başlı konak yerleri olan bu bugün harabeleri bulunan kervansaraylardan söz etmemesi dikkatimizi çekmektedir³⁹. Evliya Çelebi'nin yukarıda sözünü ettiğimiz kalıntılarla ilgi-

³⁶ *Seyahatname*, IX, 284.

³⁷ Paul Lucas, *Voyage du Sieur Paul Lucas au Levant...*, Rouen, 1724, I, 254.

³⁸ Krş. Mehmet Özsait, *İlkçağ Tarihinde Pisidya*, İstanbul, 1980, 5, 6, 30, 32, 49. Mehmet Özsait'in bu yöreye gelen seyyahlardan söz ederken XVII. yüzyılda Kâtip Çelebi'nin Burdur, Isparta ve Eğridir'i ziyaret ettiğini yazması (*ayn. esr.*, 4) doğru değildir. Kâtip Çelebi bu yöreye ayak basmamıştır. Buna karşılık Evliya Çelebi'nin söz konusu bölgedeki gezilerinden söz edilmemektedir. Bu yörenin eski şehirleri için bk. K.G. Lanckoronski, *Les villes de la Pamphylie et de la Pisidie*, Paris, 1890-1893, 2 cild; W.M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (Çev. M. Pektaş), İstanbul, 1961; Louis Robert, *Villes d'Asie Mineure*, Paris, 1962; Xavier de Planhol, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens. Nomadisme et vie paysanne*, Paris, 1958, 63-85.

³⁹ Anadolu Selçukluları ve beylikler döneminde Antalya'dan kuzeye doğru belli başlı iki önemli yol gidiyordu. Bunlardan birincisi Antalya'dan kalkıyor kuzeye doğru çıkıyordu. İlk durak Evdir Hanı idi. Bundan sonraki Konak yerleri Kırkgöz, Susuz Han, İncir Hanı, Eğridir yakınındaki han ve Mübarüziddin Ertokuş Kervansarayı (O. Turan, "Sulçuklu Devri Vakfiyeleri II, Mübarüziddin Ertokuş ve Vakfiyesi", *Belleten*, 43 (1947), 415-429) idi. Diğer bir yol ise kuzey doğuya doğru ilerliyor Aksu, Aspendos harabeleri üzerinden geçerek Kargı ve Tol hanlarına anıyordu. Kargı kervansarayı aynı zamanda Alanya'dan gelen yol üzerinde bulunan Şarafa, Alara ve Pazarcık kervansaraylarının kavşak noktası ödevini görüyor; yol buradan Seydişehir ve Beyşehir'e uzanıyordu. Bu konuda bk. Kurt Erdman, *Das Anatolisch karavansaray des 13. Jahrhunderts*, Berlin, 1961; Planhol, *ayn. esr.*, 88-90; Barbara Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lkien im Spätmittelalter*, Wiesbaden, 1964, 8-15.

li bilgi verdikten sonra birden *Yenice Han* menziline indiği görülmektedir. Antalya ile İstanos arasında bulunan bu han, gelip geçenlerin konakladığı üç kıt'a bir yer olarak tanımlanmaktadır. Onun verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, kendisi buraya geldiği zaman hanın yapımı henüz bitmemişti. Hanın bir kahvehanesi ve birkaç yeni yapılmış dükkânları bulunuyordu. Antalya kalesinin dizdarı bu hanın karşısında yaptırdığı çeşmenin tarihini de Evliya Çelebi kendisinin düşürdüğünü yazmaktadır;

Sahibü'l-hayra suna mâi kevser

Şad ola ruhu Hüseyni Hayder

Evliya dedi anın tarihin

*Şad hurrem ola ayni Cafer*⁴⁰

Sene 1078

Evliya Çelebi, buradan kible yönüne doğru hareket ederek sarp kayalar, dereler, dağlık taşlık ve ormanlık yerlerden geçmiş ve Antalya'ya gelmiştir⁴¹.

Evliya Çelebi, Antalya'nın daha önce Teke sancağı tahtı olduğunu söylemekte ancak sonradan merkezin Elmalı'ya kaydığını belirtmektedir. Fakat yine de Antalya'ya hatırı sayılır bir yönetici kadronun bulunduğu işaret etmekten geri kalmamaktadır. Şeyhülislamı (müfti), nakibüleşrafı, kethüda yeri, serdarı ve dizdarı vardır. Ayrıca zengin tüccarları, dizdarı, 150 müslüman ve 150 Hristiyan kale neferi bulunmaktadır. Evliya Çelebi, bundan sonra Antalya körfezinin sonunda yalçın kayalar üzerinde kadim kalenin yükseldiğini yazmaktadır. Kalenin çevresi 4.400 adımdır. Antalya kalesinin toplam 80 burcu vardır. Kale dört kapılıdır. Her kapı arasında asma demir kafesler, çeşit savaş araçları ve cephane bulunmaktadır. Bütün silahlı neferler dizdar divanhanesinde hazır beklemektedirler. Varoş kapısından başka karaya çıkan kapı yoktur. "Cümle halk bu kapıya muhtaçtır". Bu büyük liman kapısından limana kırk ayak taş merdivenle inilir... Gümrükhaneden 70 yük akça hasıl olur. Mevlevihane ile eski cami adeta bir iç kale niteliğindedir. Paşa sarayı dahi başka bir bölmedir. Bunun alt yanında limana bakan balyemez toplar durur. Çarşı bölmesi, Hünkâr Ca-

⁴⁰ *Seyahatneme*, IX, 285.

⁴¹ Bu yol için ayrıca bk. F. Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yolları*, II,

mii bölmesi vb. bütün bunlar ayrı birer kale niteliğindedir. Bütün kalenin içinde toplam dört mahalle ve 3000 kiremit örtülü evler bulunmaktadır. 70 sokak vardır. En güzeli Kuyucu Murat Paşa tarafından yaptırılmış on iki büyük cami bulunmaktadır. Evliya Çelebi, Kuyucu Murat Paşa Camii'nin kible kapısı üzerinde bulunan kitabeyi de kopya etmiştir. Bu kitabe aslına uygun olarak yazılmıştır. Kitabe şudur:

Ola daim Murad Paşa'nın

Rahmeti Hak revanına vasıl

Yapdı bu camii Murad İdinüb

Kıldı ukba sevabını hasıl

İde hayratını Huda makbul

*Adni cennet ola ana menzil*⁴²

Sene 978

Bundan sonra Tekeli Paşa Camii gelmektedir. Bu cami oldukça *mu-sanna*, kurşun örtülü yüksek kubbesi ve uyumlu minaresiyle dikkati çekmektedir. Cemaati oldukça kalabalıktır⁴³. Evliya Çelebi, bundan sonra Eski Cami ya da Sultan Alaeddin Camii denilen Antalya'nın en eski camilerinden birini tanıtmaktadır. O, bu caminin daha önce kilise olduğunu ve kapısı üzerinde Yunanca olarak Hazret-i İsa'dan önce yapıldığına işaret eden bir kitabe bulunduğunu yazmaktadır. Caminin kitabesini de kopya etmiştir. Ancak onun dediği gibi kitabede, burasının camiye çevrildiği yazılmamaktadır. Burası Yivlim Camiidir. 774 (1373) tarihli kitabesinden anlaşıldığına göre Antalya'yı Kıbrıs kiralından geri alan *Sultanü's sevahil emirü'l kebir* Mübarizüddin Mehmed Bey burasını onarmıştır. En altta mimar Balaban et Tavaşi'nin adı okunmaktadır⁴⁴.

⁴² *Seyahatname*, IX, 287; Krş. Süleyman Fikri, *Antalya Livası*, 92. Arapça olan vakfiyesinin özeti için bk. Süleyman Fikri, *ayn. eser.*, 92-98.

⁴³ Süleyman Fikri'ye göre (*ayn. eser.*, 99-100) bu camiyi yaptıran Mehmet Paşa, Sultan III. Mehmet'in çavuşbaşılığını ve silahtarlığını yapmış, terakki ederek beylerbeyliğine yükselmiş en son olarak bulunduğu Van valiliği sırasında (1025/1616) ölmüştür.

⁴⁴ *Seyahatname*, IX, 287; Ahmet Tevhit, "Antalya Kitabelerine Dair", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası (TTEM)*, 6/83 (1340), 336; Süleyman Fikri, *Antalya Livası*, 89; Krş. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu, Beylikleri*, Ankara, 1969, 68.

Evliya Çelebi bu camiye bitişik Sultan Keyhüsrev tarafından yaptırıldığı anlaşılan medresenin kitabesini de kaydetmektedir. Evliya Çelebi, Antalya'nın ünlü camileri arasında Hünkâr Camii, Yeni Cami ya da Sultan Korkut Camii, Karadayı Camiini de saymakta, kalenin dışında ise Murat Paşa, Bakçızade, Bali Paşa, Yassı Minare, Sofular, Şeyh, Közergâh camilerinin bulunduğu, diğerlerinin ise mescit olduğunu yazmaktadır. Yine onun verdiği bilgilere göre 7 medrese, 7 sıbyan mektebi, 1 darülhadis, 1 darülkura, 7 tekke ve 1 mevlevihane bulunuyordu. Gerek kale içinde gerek kale dışındaki hamamların sayısı 8 idi. Bu sekiz hamamdan başka 11 vakıf hamamı da bulunmaktadır. Evliya Çelebi, şehrin "dahil ve haricinde" bulunan belli başlı hanları da tanıtmaktadır. Kale içinde Gümrük dibinde Bezir Hanı, Kapan Hanı, Dorvalı Hanı, Birinci Hanı, Murat Paşa Hanı, Çavuş Hanı, Urum Ali Hanı ve Serçe Hanı "azim odalar" olarak nitelendirilmektedir. Taşra varoшта Dizdar Cafer Hanı 600 dükkânı içine alacak kadar büyüktür. Ayrıca taşra varoшта Antalya'nın bedestenı vardır. Kalenin kuzeyine yayılmış olan varoшта 20 müslüman, 4 rum mahallesi bulunmaktadır. "*Amma keferesi asla Urumca bilmezler Batıl Türk lisanı üzre kelimat ederler Ve cümle yüz doksan hanelerdir*". Evliya Çelebi, evlerin geniş bağ ve bahçelerle çevrili olduğunu ve şehrin varoşunda 500 dükkânın dahi bulunduğunu eklemektedir. Şehirde 200'den fazla çeşme vardır ki bunların suyu Düden'den gelmektedir. "Amma bu Adalya'nın cümle suları leziz değildir Cereyan ettiği yollarda buz hasıl olur Yani alçı gibi donar ve su yollarını kapar ve her sene yolların tathir ederler". Sözün kısısı "mamur ve âbadan" bir şehir olan Antalya'nın havası ağırdır. Bu yüzden halk her yıl İstanos yaylasına çıkar. Evliya Çelebi, bütün bu ayrıntılardan sonra Antalya'nın limanı üzerinde durmaktadır. Burası işlek bir limandır. Rüzgardan emindir. Ancak 200 parça gemi alır. "Âlâ yatakdır Zira kapulı limandır". Ağzında iki büyük kule vardır. Fakat liman içinde kasırga ve sağanak eksik olmaz. Liman küçük olduğu için birçok gemiler limanın dört tarafındaki kayalar ve kuleleri bağlanır⁴⁵.

Antalya'da yetişen meyveleri anlatmakla bitiremeyen Evliya Çelebi, burada şeker kamışı dahi üretildiğini eklemekte, şehir halkıyla ilgili olarak ta şu gözlemlerini aktarmaktadır: "Ve buşehrin halkı cümle babayı âlem Anadolu halkı misal talakatı lisanları Türkçe kelimat iderler ve cümle çuha esbaplar giyüb kendü ticaretlerine mukayyed olup anda bezirgânlardır Ve taze yiğitler Cezayir levendi esbabı giyüb kâr iderler. Dizdaneleri (ve

⁴⁵ *Seyahatname*, IX, 288-289.

zenaneleri) çuka ferace giyüb başlarına sivri takye üzre beyaz bürünürler Ve cümle halkı ehl-i ırz ve garib dostlardır”⁴⁶.

Evliya Çelebi dostluk kurduğu Mevlevihane şeyhi, dizdar Cafer Ağa, Çavuş, serdar kısacası “cümle ehlibba” ile vedalaşarak Antalya’ndan ayrıldı. Antalya’ndan sonra ilk konak yeri olarak Kondi (Kundu) köyünden söz etmekte, burasını bir “Türkman köyü” olarak nitelemektedir. bundan sonra “Matekaddem Kayser binası imiş” dediği ve Sultan Keyhüsrev tarafından fethedildiğini yazdığı Teke Hisarı’nı⁴⁷ tanıtmaktadır. Burası Perge hareberleri yakınında idi⁴⁸. Evliya Çelebi’nin verdiği bilgilere göre, Teke Karahisarı, Teke paşasının hassı idi. Burada bir subaşı bulunuyordu. Bir kaza olan Teke Karahisarı’na 70 köy bağlı idi. Bu küçük kalenin bu tarihlerde herhalde önemi kalmamıştı. Çünkü dizdarı, neferatı, kethüda yeri, serdarı bulunmuyordu. Burada ancak 70-80 hanelik bir Türkmen topluluğu barınıyordu⁴⁹. Bunlar da temmuzda yaylaya çıkıyordu. Nitekim “Ol kadar mamur kal’a değildir Ancak nahiyesi mamur ve mahsuldar kazadır” sözleri de buna doğrulamaktadır. Evliya Çelebi’nin bundan sonra vardığı konak Görüş köyüdür. Burası 200 evli, bağlı, bostanlı, “mamur” bir köy olarak anlatılmaktadır. Bundan sonra “derya misal azim âbı hayat” bir köy olarak anlatılmaktadır. Bundan sonra “derya misal azim âbı hayat” olarak nehr-i Ulusu’dan söz etmektedir. Evliya Çelebi bu nehir üzerinde on bir gözlü büyük bir köprünün bulunduğunu ve bunun sultan Alaettin tarafından yaptırıldığını yazmaktadır⁵⁰. Köprünün Antalya tarafında sazdan ve neyden (kamuş) yapılmış 1000’den fazla dükkân bulunmaktadır. Burada

⁴⁶ *Seyahatname*, IX, 289-290.

⁴⁷ Teke Karahisarı denilen bu sağlam kale, Antalya emiri Yunus Beyin kölesi Zekeriya’nın elinde bulunmuş ve Hamit Oğullarının Antalya şubesinin sona ermesiyle burası da bağımsızlığını yitirmişti (Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, 69).

⁴⁸ Süleyman Fikri, *Antalya Livası*, 134; Planhol, *De la Plaine...*, 105, 123.

⁴⁹ Göçebe oymakların kale yıkıntılarını barınak olarak kullandıklarını biliyoruz. Bu konuda bk. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü* (1691-1696), İstanbul, 1969, 11.

⁵⁰ Evliya Çelebi, Aksu’dan sonra *nehr-i Ulusu*’ya geldiğini yazmaktadır. Bu doğru ise Ulusu ırmağının bugünkü Köprüsü olması gerekir. Ancak Evliya Çelebi’nin söz ettiğini *Sultan Alaüddin’in on bir göz cır-i azimi* (*Seyahatname*, IX, 291)’ni tespit etmek zorlaşmaktadır. Çünkü XIII. yüzyılda Düdençayı üzerinde Selçuklular zamanında yapılmış bir köprünün varlığını biliyoruz. Düdençayının kaynağının bulunduğu yer, Selçuklu Sultanlarının dinlenme yeri idi. Bu çay üzerindeki köprü bugün harap bir durumda bulunmaktadır. Bk. Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri. Ortaçağlarda Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, Ankara, 1975, sayfa 77, resim 51 b.

haftada bir cumartesi günü pazar kurulmakta, Serik nahiyesinde, Karahisar'dan, Antalya, Alanya, Teke ve Hamid'den "kırk elli bir âdem bir gün bir gecede cem" olmaktadır. Evliya Çelebi, pazarın durduğu gün, Karahisar ve Manavgat kadılarının buraya gelerek dâvalara baktıklarını eklemektedir. Bura halkı son derece sert, kaba, garip fakat namazına niyazına düşkün bir "kavim" olarak tanıtılmaktadır." Bir akça ziyade talep itse kadıların piş tahtasın başında pare pare iderler gider... Manavgat ne yirdir deyü sual etsen ya giru kaldı ya ileridedir deyü cevap iderler". Evliya yine bura halkının günleri adlarıyla değil fakat kurulan pazarlara göre hesap etmelerine de şaşmaktan kendini alamaz⁵¹.

Evliya Çelebi'nin Alanya yolu üzerinde konakladığı bir başka önemli yer de Güvercinlik Kalesi idi⁵². Burası oldukça sağlam fakat küçük bir kaledir. "Dizdarı ve neferatı yoktur". İçinde 40-50 kadar saz örtülü Türkmen (göçer) evleri vardır. Bunlar da ancak kışın burada kalırlar. Diğer zamanlar da kale boştur. Manavgat'a doğru yol alan Evliya Çelebi'nin bu yöre halkı hakkındaki izlenimleri hiç te olumlu değildir⁵³. Oldukça sarp, taşlık ve ormanlık olan bu dağlarla kaplan çoktur. Hattâ Evliya Çelebi, burada kölelerinin yaptığı bir kaplan avını oldukça canlı bir biçimde anlatmaktadır. Manavgat'ı bulmak için dokuz saat boşu boşuna gezdikten sonra Yontmataş denilen "yalçın kaya dibinde yetmiş seksen evli bir Etrak-i bi-idrak köyünde misafir olub yüz bin renc ina ile atlarımıza yem ve bizlere taam getirüb anda meks" ettiler. "Bunlar dahi Manavgatlı değilüz deyü inkâr itdiler..."⁵⁴ Ancak Evliya Çelebi, "Alaiye sancağı hükmünde" olan Manavgat sınırına geldiğini anlamış, iki saat düz yerlerden ve korular için-

⁵¹ Seyahatname, IX, 291: "... Ve bu vilayet halkı: bir hafta hesabın saltı ve çiharsenbe ve pencüşenbe ve cuma deyü hesab idemezler Ancak her gün bir semtde pazar durur Ol pazarı günleri ile hesab idüb ulu pazar giçi pazar öte pazar ileri pazar ve Serek pazarı ve Manavgat pazarı deyü sekiz günü sekiz pazar ismile ad iderler..." Osmanlı İmparatorluğunun çeşitli yörelerinde kurulan pazar yerlerinin önemi için bk. Suraiya Paroqhi, "16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar" (Çev. M. Eğilmez), *Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, 39-85; Aynı yazar, *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, crafts and food production in an urban setting, 1520-1650*, Cambridge University Press, 1984, 69-73.

⁵² Planbol, *De la plaine...*, 73, 123, 378.; Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yolları*, II, 29.

⁵³ Seyahatname, IX, 291-292: "Fıl deresini at ile ubur idüb Manavgat hududu dirler Amma köylerinden ve kasabalarından bir ferd haber virmeyüb âcizmande kaldık Cümelsi Manavgat'ı bilmeziz diyü inkâr idüb ferd dayı salarlar Acib haramzade kavimdir... Bu Manavgat kavmi kaplanlardan mel'unlardır..."

⁵⁴ Seyahatname, IX, 292.

de geçerek pek te derin olmayan Sarısu ırmağına, buradan da Manavgat çayına varmıştır. Evliya Çelebi, bu nehri gemi ile geçtiğini yazmaktadır. Manavgat kırk köyün bağlı bulunduğu 150 akçalık bir kazadır. Sarı toprakla örtülü 70-80 kadar ev vardır. Kasabada bir cami, bir hamam, bir han ve yedi dükkân vardır. Haftada bir gün burada büyük bir pazar kurulmaktadır. Pazar kurulduğu günler burada 20.000 kişi toplanmaktadır⁵⁵. Evliya Çelebi, Manavgat'tan "kayalı bayır dibinde yüz elli evli ve bir camili müslüman köyü olarak nitelediği Cerçisli'ye geldi. Bunlar Evliya Çelebi'yi ve yanındakileri oldukça iyi karşıladılar. Burada konuk edilip ağırlıklıktan sonra yanlarına 20 tüfekli yiğitler koşulup Alara'ya doğru yola koyuldular. Alara kalesi de bu yol üzerinde bulunan diğer kaleler gibi önemini yitirmişti. Önceden "gayet azim kale" olan Ankara, Evliya'nın buraya geldiği harap bir durumda bulunuyordu. "Etrafında âsâr-ı bina-dan ve mezaristandan geçilmez... Kış günleri içinde Türkman sakin olurmuş"⁵⁶. Ancak kaleye pek uzak olmayan yerde Alara nehri kıyısında yine bu adı taşıyan "yetmiş miktarı müslüman" evlerden oluşan bir köy bulunuyordu. Evliya Çelebi buradan, kâh deniz kıyısından kâh dağlık taşlık yollarından geçerek binbir sıkıntı içinde Alanya'ya ulaştı.

Evliya Çelebi Alanya'yı Adana eyaletine bağlı bir sancak olarak göstermekte⁵⁷, sancakbeyinin 250.000 akçalık bir has tasarruf ettiğini yazmaktadır. Alanya sancakbeyi, duruma göre karaya da denize de sefer eşerdi. Denizde görevlendirildiği zaman iki kadirgayı donatıyor, karaya sefer ettiği zamanda 200 askerlerle katılıyordu. Alanya'nın toplam timar sayısı 160, cebeli sayısı 3000'dir. Sancağa 26 kaza bağlı bulunmaktadır. Alanya'nın biri Kızılkule'de olmak üzere iki dizdari vardır. Evliya Çelebi bize, Alanya kalesinin⁵⁸ çok mükemmel bir tasvirini yapmış, dört kitabe-

⁵⁵ Manavgat için bk. Planbol, *De la plaine...*, 87, 93, 100, 102, 105, 118, 123, 133 vb.

⁵⁶ *Seyahatname*, IX, 294. Alara için ayrıca bk. İbrahim Hakkı Konyalı, *Alanya (Alaiyye)*, İstanbul, 1946, 309-40.

⁵⁷ Alaiye sancağı, Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk yıllarında düzenlenmiş listelere göre anadolu eyaletine bağlı görünmektedir (Metin Kunt, *Sancaktan Eyalet*, İstanbul, 1978, 127). Buna karşılık XVII. yüzyıl Osmanlı yönetim örgütünde Alaiye Kıbrıs eyaletinin bir sancağı durumundadır (Aynı Ali Efendi, *ayn. esr.*, 21; H. Hadzibegić, "Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII stoljiću", *Bulletin du Musée de la République Populaire de Bosnie et Herzégovine à Sarajevo*, Yeni Seri, 1947, II, 152.

⁵⁸ Bu kaleyi en iyi şekilde tasvir eden İbrahim Hakkı Konyalı (*Alanya*, 140-202) burasını altı bölüm halinde incelemektedir. Birinci bölüm, limanın arkasında kalan bir ucu Kızılkule diğer ucu ise tersanede biten hilal biçiminde dar bir kısımdır. İkinci bölüm, tepenin alçak eğimli topraklarını içine alır ki eski Helenistik surlar buranın üst kısmını oluşturmak-

yi⁵⁹ kopya etmiş, şehrin durumu hakkında da oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştir.

"Seddi İskender misal bir kala-i azim" olan Alanya'nın batı tarafı yüksek kayalar üzerine oturmuştur. Doğu tarafı limana doğru uzanmaktadır. "Cümle evleri birbiri üzre kat ender kat şarka nazırdır Ve ancak şimal canibinde hendek vardır". Kalenin beş kapısı bulunmaktadır. Bunlar ikişer kat demir kapılardır. Evliya Çelebi ve kapılar arasındaki uzaklığı adımlayarak ölçmüş ve oldukça doğru sonuçlara varmıştır. Evliya Çelebi'ye göre Alanya'nın iki iç kalesi bulunmaktadır. Zirvedeki küçük iç kale iki kapılıdır. Bunlar onar on beşer ayak taş merdivenle çıkılan alçacık kapılardır. Zira bu iç kaleye at, katır ve benzeri hayvanların girmesi yasaktır. Bu kalede ev de yoktur. "Derya misal su sarnıcıdır". Bu sarnık kalesinden kuzeye yokuş aşağı altı yüz adım indikte küçük bir kaleye varılır. İçinde dizdardan başka kimse oturmaz. Orta hisarda 300 toprak örtülü kâgir evler vardır. Burada da dört büyük su sarnıcından söz edilmektedir. Buranın en dikkati çeken yapısı Sultan Süleyman Camiidir. Kâgir binadır. Kubbeleri kiremit örtülüdür. Evliya Çelebi burada geldiği zaman camiinin minaresi bir yıldırım düşmesiyle yıkılmış bulunuyordu⁶⁰. Buna yakın yerde Akşebiye (Akşebe) mescidinin tuğla minareli olduğunu yazmaktadır⁶¹. Evliya Çelebi buradaki eski bedestenin terk edildiğini de belirtmekte ancak bazı dükkânlarda insan bulunduğunu bazı dükkânların ise öğrencilere hücre ödevi gördüğünü açıklamaktadır. Ayrıca bir de kahvehane bulunmakta, bunların dışında han, hamam, imaret ve medreseden nesne bulunmamaktadır.

tadır. Ehmedek'ten başlayıp şehri baştan başa güneş doğu yönünde kesen bir surlar sonraları Sultan Alaettin Keykubat (1220-1237) zamanında yeniden yaptırılmıştır. Üçüncü bölüm doğrudan doğruya Ehmedek'tir. Dördüncü bölüm Ehmedek'in güneyinde kalan kısımdır ki içinden Hisar (ya da beşinci bölüme) çıkın ana yol geçmektedir. Dördüncü bölüm, altıncı (ya da beşinci bölüme) bölümden son devir Selçuklular çağında yapılmış surlarla ayrılmaktadır. Ayrıca bk. S. Lloyd ve D. Storm Rice, *Alanya (Alaiye)*, çev. N. Sineoğlu, Ankara, 1964.

⁵⁹ Krş. S. Lloyd-D. Storm Rice, *Alanya*.

⁶⁰ Bu cami hakkında daha geniş bilgi için bk. Konyalı, *Alanya*, 290-292. Piri Reis'in Alaiye haritasında (*Kitab-ı Bahriye*, yay. Haydar Alpagut-Fevzi Kurtoğlu, İstanbul, 1935, 762) bu caminin kubbe ve minaresi görülmektedir. Bu cami aslında daha önce Alaettin Keykubat tarafından yaptırılmış sonradan yıkıldığı için Kanunî tarafından yeniden yaptırılmıştır.

⁶¹ Konyalı, *Alanya*, 287-290.

Evliya Çelebi, Ortahisar'dan aşağı büyük hisara inerken burasının girişini ve duvarlarını şöyle tanımlamaktadır: "Ve bu Ortahisar'dan aşağı büyük hisara inecek ancak şarka nazır gön kaplı ağaçtan üç kat kapular ve bu kapular mabeyninde olan hisar divarının taşları herbiri fil cüssesi kadar taşlardır Güya bu bina div binasıdır⁶². Bundan aşağı büyük kale içinde toplam altı mahalle ve sekiz yüz toprak örtülü evler vardır. Ortahisar'daki camilerle birlikte on altı cami bulunmaktadır. bunlar arasında Emir Bedreddin Camii dikkati çeker⁶³. Cuma camiidir. "Üstü kireç örtülü tarzı kadim camidir" Geri kalanlar mescittir. Bunlar arasında İskele mescidinin cemaati kalabalıktır. Evliya Çelebi, Emir Bedreddin camiinin dış yüzünde bulunan üç kitabeden birini kopya etmiştir. Bir iki ufak yanlışın dışında kitabe doğru okunmuştur⁶⁴. Öte yandan burada iki medrese ve altı sıbyan mektebi, üç han, bir hamam vardır. Bu hamam yılda ancak altı ay işlemektedir. Alaeddin Şah'ın çeşmesi de dikkati çeker. Burada 150 dükkân bulunmaktadır. Fakat bedesten yoktur. Her evde bir sarnıç bulunur. Bütün sokaklar yalçın kayalardan yapılan merdivenlerle geçilir. Halk bu merdivenleri hayvanla inip çıkar.

Evliya Çelebi, "Bu şehirde Ermeni ve Frenk ve Yahudi komazlar Ol saat katlederler selef padişahlardan hattı şerifleri vardır" diyorsa da bunu doğrulayacak başka bir kayda rastlanmamaktadır. Evliya Çelebi, eskiden beri burada yaşayan Rumların bir mahalle oluşturduğunu tıpkı Antalya'daki Rumlar gibi bunların da Türkçe konuştuklarını şöyle anlatmaktadır: "Amma kadim eyyamdan beri Urum keferesi bir mahalledir Cümle üç yüç haraçdır Amma asla Urum lisanı bilmiyüb batıl Türk lisanı bilürler"⁶⁵.

Evliya Çelebi, bugün bile görenleri hayran bırakan Kızılküle'yi de büyük bir canlılıkla anlatmaktadır: "Bu aşağı kal'anın lebi deryada limana nazır Kızkulesi demekle meşhur sekiz köşe ve sekiz kat vacibüsseyirdir kim im'anı nazar ile nazar olursa âdem valih hayran olur..." Evliya bu kuleyi Rodos'taki Arap kulesinden üstün tutmakta ve serhat kalelerinin bile Kızılküle'nin çok gerisinde bulunduğunu dile getirmektedir. Kuşatma sırasında 2000 kişinin burada barınabildiğini belirten Evliya Çelebi, kalenin bütün taşlarının cilalanmış mermerlerden yapıldığını vurgulamaktadır. Burada ikinci bir dizdar oturmakta, buyruğu altında 40 nefer bulunmaktadır. Evliya Çelebi sonuç olarak Alanya kalesi hakkında "Ve cümle sagir

⁶² Seyahatname, IX, 297.

⁶³ Konyalı, Alanya, 297-309.

⁶⁴ Konyalı, Alanya, 298; Lloyd - Rice, Alanya, 68.

⁶⁵ Seyahatname, IX, 297.

ve kebir seksen üç kule ve dört bin bedendir Ve kal'anın asla bir tarafında havale yoktur Güya Mora ceziyesinde Benefşe kal'ası misalidir" yargısına varmaktadır.

Evliya Çelebi, bize Alanya limanının o zamanki durumu hakkında da bilgiler vermektedir. Ona göre bu liman 2000 pare gemi alır. "Şark canibine vaki olmuş bir limanı azimdir". Lodostan, keşişlemeden ve garp rüzgârından emindir. Beş tersane bulunan limanda eskiden kadirgalar yapılmış. Bu tersaneler Evliya Çelebi'nin buraya geldiği zamanda bile "mamur" idi.

Şehrin bir saat uzağında dağlarda turunç, nar, zeytin, incir, servi, hurma ağaçları yetişmektedir. Bağ ve bahçeler boldur. Suları ünlüdür. Susam dahi yetiştirilir. Evliya Çelebi Alanya'nın yufkalı aş ekmeklerini, dürüm ekmeğini över. Bütün halkın beyaz külah üzerine sarık sardığını yazar. Ayaklarına dizlerine dek dikişli postal giyip kılıkuşanan dalyan tüfenkli levendlerinin bulunduğunu anlatır. "Gayet şeci ve bahadır kavimdir Cümlesi Akdağa yaylaya çıkıp bağ ve bahçelerinde kesbi hava edüp... taze can bulurlar ve lisanları Türk lisanıdır"⁶⁶.

Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilerin diğer kaynaklarla karşılaştırılması

Evliya Çelebi'nin Elmalı - Alanya güzergâhını ve güzergâh üzerinde bulunan şehir ve kasabalarla ilgili olarak verilen bilgileri diğer kaynaklarla karşılaştırmak şüphesiz daha sağlıklı sonuçlara varmamıza yardımcı olacaktır. Evliya Çelebi'nin bu yolculuğu sırasında uğradığı üç şehir yani Alanya⁶⁷, Antalya⁶⁸ ve Isparta⁶⁹ İbn Battuta seyahatnamesinde önemli bir

⁶⁶ *Seyahatname*, IX, 298.

⁶⁷ İbn Battuta (*Voyages d'Ibn Battuta*, Fr. Çev. C. Défrémery B. R. Sanguinetti, Paris, 1854-1874, II, 257) Alanya'yı deniz kıyısında büyük bir belde olarak tanımlamakta Türkmenler ile meskûn olduğunu yazmaktadır. Ona göre Mısır, İskenderiye ve Şam ile yoğun ticarî olan Alanya'nın kalesi Sultan Alaettin tarafından yaptırılmıştı.

⁶⁸ İbn Battuta (*ayn. esr.*, II, 258-259)'ya göre Antalya sahasının genişliği, nüfusunun çokluğu, binalarının sağlamlığı ile Dünyanın en güzel şehirlerinden biridir. Şehirdeki gayrimüslim tüccarlar, Rumlar, Yahudiler etrafı surlarla çevrili ayrı ayrı mahallerde, Müslümanlar ise merkezde yaşıyorlardı. Burada bir cami, bir medrese ve pek çok sayıda dükkân bulunuyordu. Şehirdeki yabancı tüccarların varlığı Antalya'nın uluslararası ticaretteki önemini kanıtlamaktadır. İbn Battuta Antalya'nın meyvelerini evmekten de geri kalmamaktadır.

⁶⁹ İbn Battuta (II, 266), Ispartayı güzel binaları olan, çarşıları, bol suları ve bostanlarıyla dikkati çeken bir yer olarak anlatmaktadır. Kalesinin yüksek bir dağ üzerinde kurulduğu söylemektedir.

yer tutmaktadır. Piri Reis'in Antalya ve Alanya kale ve körfezleri hakkında verdiği bilgiler ve Evliya Çelebi'yi doğrulamaktadır. Piri Reis Antalya'dan söz ederken şu bilgileri vermektedir: "Ve mezkûr kal'anın önünde bir liman vardır. Mezkûr liman küçük limandır. Ol sebebden zikr olan limana varan gemiler başdan ve kıçdan birin bağlarlar. Hem ol liman ağzının iki tarafında birer bergoslar vardır. Ol bergosların birinden birine zincir gerilmişdir. Yad gemi giremez"⁷⁰. Antalya, büyük coğrafi keşiflerden önce uluslararası bir liman niteliğinde idi. XV. yüzyılda bile bu önemini koruyor, hattâ XVI-XVII. yüzyıllarda bile burada yabancı tüccarlara rastlanabiliyordu. Antalya'nın önemli bir tersane ödevi gördüğü de anlaşılmaktadır⁷¹. 1559 tarihli gümrük defterlerine göre buraya bir yıl içinde en az eli yabancı gemi giriyordu ki bunların çoğu İslam ülkelerinden geliyordu⁷².

Öte yandan Alanya kalesi ve limanı da Piri Reis tarafından oldukça çarpıcı bir dille tasvir edilmektedir: "Mezkûr Alaiyye'nin denizden varırken nişanı budur kim anın üzerinde yüce dağlar vardır. Ol dağlarda üç kule var. Ortada olan kulenin altında mezkûr Alaiyye'dir. Dahi yakın varacak dağ üzerinde Alaiyye'nin kal'ası görülür. Mesela Alaiyye ada misalinde bir burundur. Ol burun muttasıl-ı dağdır. Ol dağın üstü zikr olan kal'adır. Ol kal'anın aşağı tarafı mamurdur. Yukarı dağ halidir. Amma ol hali olan yerden yukarı başka bir hisardır. Anın da için de hisar erenleri olur. Amma aşağı deniz kenarında tuğladan bina olmuş bir büyük bir limanın önünün açık olduğunu belirtmektedir⁷³. Unutmamak gerekir ki Alanya da tıpkı Antalya gibi Anadolu'yu Arap ülkelerine bağlayan en önemli transit yollarının kavşak noktalarından biriydi⁷⁴.

Evliya Çelebi'nin gezip gördüğü yerlerin durumuyla ilgili olarak ona çağdaş bir kaynak olan Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma* adlı eserinde de⁷⁵ bil-

⁷⁰ Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, 765, 766, 767.

⁷¹ Planhol, *De la plaine...*, 109; Antalya'nın Ortaçağdaki ticarî önemi ve durumu konusunda bk. W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi* (Çev. E. ziya Karal), Ankara 1975, I, 334-335, 611-614.

⁷² Halil İnalcık, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*, İng. çev. N. Itzkowitz-C. Impber, London, 1973, 127. Antalya limanının XIX. yüzyıl başlarındaki durumu için bk. S. Faroqhi, "Ondokuzuncu Yüzyılın Başlarında Antalya Limanı", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1981, II, 1461-1471.

⁷³ Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, 762.

⁷⁴ H. İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, III/2 (1960), 143.

⁷⁵ Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, İstanbul, 1145.

giler bulunmaktadır. Cihannüma'da Isparta, Hamit sancağının tahtı, kalesiz, meyvedar, büyük şehir ve pazar olarak tanıtılmakta, havası güzel, kışı şiddetli, akarsuları bol bir yer olarak tanımlanmaktadır⁷⁶. Kâtip Çelebi ayrıca şehrin hamam, çarşı ve camilerini de övmektedir. Öte yandan Kâtip Çelebi, Antalya'yı bağlık ve bahçelik bir yer olarak anlatmakta, portakal, limon, hurma başta olmak üzere her çeşit meyvenin burada yetiştiğini yazmaktadır. Kuzeyde surların dışında, şehir halkının ihtiyaçlarını karşılamak için pazar kurulduğunu da eklemektedir⁷⁷. Kâtip Çelebi Alanya hakkında daha ayrıntılı bilgiler vermektedir: "Derya kenarında bir bayırın üzerinde Bağdad kadar kal'ası vardır. Ve gayet metin üç katdır. Kapıları denize açılır. Canibi garbi sahili azim dağdır. Kal'a ol dağın zeyl-i şarkisinde vaki olmuştur. İçinde sahracı vardır. Akarsuyu yokdur. Taşra kal'ası önünde taşdan bir su çıkar. Aşağı denize akar. Cümle buyut ve mahallatı kal'a içinde olub taşradan bina yokdur. Orta kal'anın biraz yeri sengistan ve hali ve mişedardır... Alaiyye etrafı ekseriya dağlı ve sengistan olmağla mahsulü nadirdir. Mahsulü penbe, ipek ve susamdır"⁷⁸.

Son olarak Evliya Çelebi ile aşağı yukarı aynı tarihlerde Batı Anadolu'yu gezmiş bulunan Dr. John Covel'in⁷⁹ gözlemleri üzerinde durmak is-

⁷⁶ Cihannüma, 639.

⁷⁷ "Hâla bu kal'ada taraf-ı saltanattan dört yüz kal'a kulu vardır. Bu şehir derya kenarında bir mahall-i mürtefide metin hisar-ı tulânî derya tarafı sed şeklinde yüksektir. İskele ve şehirdir. Etrafı düz sahra gibi çalılıktır. Şimal tarafında bir nehir akub şehre varur. Kemer yolları etmişlerdir. Suku haric-i kal'ada şimal tarafındadır. İskele kurbünde kal'anın deryaya iki kapusu açılır. Bir kapusu kal'aya açılır. Camileri hammaları müteaddid bağçeleri vafir limon ve turunç dahi envai fevakihi olur. Hurma dahi vefret üzre. Ve kal'a şehrin üzerine havaledir. Ve kal'ada iki cami ve iki hamam ve bir hamam dahi şehrin taşrasındadır. Şehrin bağ ve bağçesi şarkına düşer. Şimalinde bir dağ vardır. Ol dağ dibinde Düden derler bağçesi şarkına düşer. Şimalinde bir dağ vardır. Ol dağ dibinde Düden derler bir nehir ki Eğirdir gölünün ayağıdır (Kâtip Çelib, Cihannüma, 639). Evliya Çelebi'nin İstanos hakkında verdiği bilgilerin de Kâtip Çelebi tarafından doğrulandığını görüyoruz: "Antalya'nın nahiyesidir. Dahi şimalinde bir merhaledir. Antalya'nın yaylağıdır. Hamid'in Teferni kazası bunun bir merhale şimaline düşer... Antalya halkının evleri ve dekâkini vardır. Eyyam-ı sayfada bunda göçerler. Ancak dizdar ve bazı küffar kalur. Bir mürtefi sahrada vaki olur (Cihannüma, 639).

⁷⁸ Cihannüma, 611.

⁷⁹ 1670-1677 yılları arasında ülkemizde İngiliz elçisi Sir John Finch'in özel rahibi olarak bulunan Dr. John Covel Türkiye'deki gözlemleriyle ilgili değerli bir seyahatname bırakmıştır. IV. Mehmet'in 1675 yılındaki Edirne şenliği de bu seyahatnamede özel bir yer tutmaktadır (Krş. Özdemir Nutku, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği*, Ankara, 1972, IV-VII ve tür. yer.). Dr. Covel, Türkiye'de bulunduğu süre içinde bütün Anadolu'yu gezmiş ve Antalya'ya kadar gitmiştir. Dr. Covel, gördüğü, geçtiği yerlerin adını yalnız Latin harfleriyle yazmakla yetinmemiş, bunları eski harflerle de göstermiştir. Seyahatnamenin bir bölümü geçen yüzyılda basılmıştır: *Early Voyages and Travels in the Levant I. The Diary of Master Thomas*

tiyoruz. Dr. Covell, Ege bölgesini dolaştıktan sonra Denizli-Honaz-Kazıklıbeli ve Karaağaç üzerinde Istanos yaylasına inmiştir⁸⁰. Onun Evliya Çelebi ile ortak güzergâhı buradan başlamaktadır. Dr. Covell burada kaynak suları ile sulanan ve göz alabildiğine uzanan bahçeler görülünü yazmaktadır. Meyvenin oldukça bol olduğu Istanos yakınlarında eski harabeler de görülmektedir. Dr. Covell da tıpkı Evliya Çelebi gibi Istanos'dan Yenice Hana inmiştir^{80a}. Burası tepelikler arasında güzel bir bina olarak tanıtılmaktadır. Çağdaş iki gezginin verdiği bilgilere göre XVII. yüzyılın sonuna doğru Istanos'la Antalya arasındaki Yenice Han'ın belli başlı konuklama yeri olduğu anlaşılmaktadır. Buradan Antalya'ya geçen Dr. Covell, Türklerin bu şehrin adını pek fazla bozmadan kendi telaffuzlarına uygun olarak *Adalya* şeklinde söylediklerini belirtmektedir. Dr. Covell, Antalya'nın etrafını aşağı yukarı iki mil uzunluğundaki sağlam surların çevrelediğini yazmakta ancak bunları bir kısmının harabeye yüz tuttuğunu da eklemektedir. Dr. Covell, Antalya surları üzerindeki kitabelerden de söz etmekte bunlardan çok kısa bir parçayı da kaydetmiş bulunmaktadır⁸¹. Dr. Covell'in Antalya körfezi hakkında verdiği bilgiler Evliya Çelebi'yi doğrulamaktadır. Dr. Covell burada bulunduğu sırada Kandiye seferine katılacak gemilerin hazırlıkları konusunda da ayrıntılı bilgiler vermektedir. Dr. Covell Silifke'ye gitmek istemişse de oraya kervan bulamamış, bulduğu bir gemiyle Kıbrıs'a doğru yelken açmıştır.

Tapu Tahrir defterlerine göre Evliya Çelebinin gezdiği şehirlerin durumu

Buraya kadar Evliya Çelebi'nin gezdiği yerlerle ilgili olarak verdiği bilgileri aktararak bunları diğer kaynaklarla karşılaştırma yolunu gittik. Bu konuyu tamamlamak için Evliya Çelebi'nin gezdiği şehir ve kasabaların tapu tahrir defterlerine göre durumuna da kısa işaret etmek yerinde olur kanısındayız. Evliya Çelebi'den aşağı yukarı bir yüzyıl önce yapılan bu sa-

Dallam, 1599-1600. II. Extracts from the the Diaries of Dr. John Covell, 1670-1679, Ed. by. J. T. Bent, London, 1892, Seyahatnamenin konumuzla ilgili bölümleri yazma olarak British Museum'da bulunmaktadır. Biz, Prof. Salih Özbaran'ın verdiği notlardan faydalanarak bu karşılaştırmayı yapabildik. Kendisine burada teşekkür ederim.

⁸⁰ Burası, Batı Anadolu'yu Hamid ve Teke sancaklarına bağlayan anayoldu. Bk. Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yolları*, I, 108; Corancez, *Itinéraire d'une partie peu connue de l'Asie Mineure*, Paris, 1816.

^{80a} Bu yörede Osmanlı döneminde kalan bir hanın varlığı hakkında henüz yeterli bilgimiz yoktur. Bu açıklamayı Prof. Dr. Rahmi Hüseyin Ünal'a borçluyum.

⁸¹ Ahmet Tevhid, "Antalya Surları Kitabelir", *TTEM*, 9(86), 1341, 165-176.

yımlar, bize onun gezdiği şehirlerin nüfusu, nüfusun mahallelere göre dağılımı ve ekonomik yapısı konusunda oldukça sağlıklı bilgiler vermektedir. Bunları şöyle sıralayabiliriz.

Elmalı

Elmalı II. Bayezit'in ölümünden sonra düzenlendiği anlaşılan Teke Livası tahrir defterine 21 mahalleden oluşan büyük bir kasaba olarak görülmektedir⁸². XVI. yüzyıl sonlarına doğru 996 (1588) tarihinde yapılan bu sayıma göre nefsi-i Elmalı 24 mahalleye ayrılmış büyük bir kasaba olarak görülmektedir. Ancak bu mahalleleri büyük yerleşim birimleri olarak görmek yanlıştır. Çünkü aralarında 40 hanelik yerleşim yerleri olduğu gibi kimi zaman üç beş evlik yerin de bir mahalle sayıldığı görülmektedir. Yapılan hesaba göre bu tarihlerde Elmalı'nın nüfusu 375 nefer, 209 hanedir.

Kasabanın yıllık geliri 12.000 akçedir. Bu vergi gelirinden anlaşıldığını göre Elmalı'da buğday, arpa, burçak, nohut, yonca, keten üretiliyor, bağcılık önemli bir yer tutuyordu. Elmalı'da on kadar değirmen bulunduğu ve buranın pazar gelirlerinin de epeyce yüksek olduğunu görüyoruz⁸³.

Korkuteli (İstanos)

XVI. yüzyıl başlarında Teke yöresindeki isyanları ve sürgünlerden⁸⁴ İstanos'da diğer kasabalar gibi büyük zarar görmüştür. Nitekim burası XVI. yüzyılın başındaki sayımlara göre⁸⁵ nefsi-i İstanos'da ancak 5 mahalle bulunuyordu. Buna karşılık nefsi şehir-i İstanos 996 (1588) tarihli Teke mufasssalına göre 7 mahalleyi kapsıyordu. Bu 7 mahallenini toplam nüfusu 184 nefer 102 hane idi. İstanos'un yıllık geliri ise 21.000 akçe ile Elmalı'dan hemen hemen iki kat fazlaydı. Bu gelirler içinde bacı bazar, cürüm ve cinayetle birlikte 16.000 akçeyi buluyordu. Pazarlardan alınan ihtisap resmi ise 3.000 akçe idi. Bu sayılar İstanos'un XVI. yüzyılın sonlarında önemli bir pazar yeri ödevini gördüğünü ortaya koymaktadır. Çok az arpa ve buğday ekiliyor, şehirde 6 değirmen işliyordu. Üç kola ayrılan İstanos suyundan ne yolda faydalandığı da ayrıntılı olarak açıklanmaktadır⁸⁶.

⁸² Tekindağ, "Teke İli ve Teke Oğulları", *göst. yer.*, 61, 73.

⁸³ *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyudukadime*, No. 107, 56b-59b (Bundan böyle TK).

⁸⁴ Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI/1-4 (1950), 524-561.

⁸⁵ Tekindağ, "Teke İli ve Teke Oğulları", *göst. yer.* 67.

⁸⁶ TK 107, 55a-56b.

Isparta

Isparta XVI. yüzyıl boyunca Hamidoğullarının eski merkezi Eğridir'i yavaş yavaş geride bırakan bir gelişme izledi. Şehirde boyacılık, dericilik dokumaçılık büyük bir gelişme gösterdi. Şehir 1522 tarihli mufassal defterde 17 mahalle, 613 nefer, 437 hane olarak görülmektedir. 1567-68 tarihinde Isparta'nın mahalle sayısı (biri Rum) 23'e yükselmiş nefer sayısı 904'ü, hane sayısı ise 468'i bulunmuştur⁸⁷.

Antalya

Antalya XVI. yüzyılın sonlarında Teke ve Hamid sancaklarının en büyük şehri olarak görülmektedir. Şehirde 39 müslüman mahallesi, 1 hıristiyan mahallesi bir de yahudi mahallesi olmak üzere toplam 41 yerleşim birimi bulunmaktadır. Müslüman nüfus 1058 nefer, 577 hane olarak hesaplanmaktadır. Hıristiyanlar (cemaat-ı gebran) 121 nefer, 79 hanedir. Cemat-i Yahudiyanın 9 nefer, 4 hane ile şehrin en küçük mahallesi olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin toplam nüfusu 1178 nefer, 660 hanedir.

Bu tarihlerde Antalya büyük bir liman ve pazar yeri olarak görülmektedir. Padişah hasları arasında yer alan Antalya iskelesi mukataasının yıllık geliri diğer bazı ufak tefek vergilerle birlikte 393.333 akçe tutuyordu. Kapan resmi de 20.300 akçalık bir gelirle o tarihlerdeki herhangi bir kasabanın yıllık gelirine eşitti Bac-ı bazar-ı Antalya ise 57.100 akça tutuyordu⁸⁸.

Evliya Çelebi'nin Antalya'da "150 kefer kal'a neferatı vardır"⁸⁹ diye yazdığını belirtmiştik. Gerçekten Teke mufassal defterinde Antalya'da yaşayan hıristiyanların kale nöbetçiliğini yapmak karşılığında birtakım vergilerden muaf tutuldukları açıkça dile getirilmiştir. Oldukça dikkate değer olan bu belgede şöyle denilmektedir:

*Cemaat-ı Gebran**Nefer 121, Hane 79*

"Mezkûrun zımmiler kadimden kala muhafaza hizmetin edüb mukabelesinde haracdan ve ispençeden ve avarız-ı divaniye ve tekalif-i örfiyeden muaf ve müsellemler"

⁸⁷ Z. Arıkan, *XV-XVI. Asırlarda Hamid Sancağı*, 61.

⁸⁸ *TK 107*, 1b-12a.

⁸⁹ *Seyahatname*, IX, 285.

*olalar ve mezkûr cemaate bu babda dizdardan gayri kimesne hükmelmeye deyü defter-i atikte mukayyed. Yine kemakân mukarrer. Cemaat-i mezkûreden on nefer hane nöbetçilik taleb etmeyüb haraca rıza verüb defter-i atikte mezburlar 107 nefer olub haliya zıkr olunan onhaneden maada 121 nefer olub kethüdaları ve papasları biz bu mikdar ile muhafaza-ı kale hizmetin uhdemize alıruz dedikleri ecilden zıkr olunan on hane haraca kayd olunub mezkûrlar kadimden edegeldikleri üzre defter-i cedide kaydolundular*⁹⁰.

Öte yandan Evliya Çelebi'nin Antalya'da sözünü ettiği cami ve mes-cidlerin vakıfları da ayrıntılı olarak evkaf-ı liva-ı Teke defterinde yazılı bulunmaktadır⁹¹.

Evliya Çelebi'nin Alanya'ya giderken uğradığı yerlerden Teke Karahisar'ı 996 (1588) tarihli defterde 79 neferin oturduğu bir yerleşme alanı olarak görülmektedir. Çevrede oldukça kalabalık yörük cemaatlarının bulunduğu anlaşılmaktadır⁹². Nefs-i Manavgat ise Alanya'ya bağlı bulunmaktadır.

Nefs-i Manavgat XVI. yüzyılın sonlarına doğru 52 neferden oluşan bir köy kimliğindedir. Ancak önemli bir pazar yeridir Pamuk, susam üretilmekte şehirde bir de boyahane bulunmaktadır⁹³. Alara ise kale eteklerinde yayılmış bir köydür. (karye-i nefsi Alara der piş-i kal'a) Köyle 160 nefer bulunuyordu ki bunlardan bazıları da Alara kalesinde görevli idiler⁹⁴.

Evliya Çelebi zamanında askeri özelliklerini tamamen yitirmiş olan Teke Karahisarı ve Alara kaleleri XVI. yüzyıl başlarında daha doğrusu Kanuni'nin ilk yıllarında bu niteliklerini koruyorlardı. Nitekim Kanuni'nin ilk yıllarında düzenlenmiş bir icmal defterine göre⁹⁵ Teke Karahisarında 1 dizdar, 1 kethüda, 23 kale neferi (merdan-ı kale) bulunuyordu. Alara kalesinde ise dizdar ile birlikte 6 nefer kaydedilmiştir⁹⁶.

⁹⁰ TK 107, 10b

⁹¹ TK 567, 3a ve devamı.

⁹² TK 107, 16a

⁹³ TK 172, 92.

⁹⁴ TK. 172, 69-70.

⁹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-Tahrir Defteri (TT), 107, 89.

⁹⁶ TT 107, 258.

Alanya

Alanya XVI. yüzyıl başlarında önemli bir yerleşme yeri idi. Kanunî'nin ilk yıllarında yapılan bir sayımın sonuçlarına göre Alanya'nın nüfusu 310 hane, 2 imam, 6 mücerred, 2 hatip olarak kaydedilmiş ayrıca 40'da gebran (hristiyan) hanesinin bulunduğu eklenmiştir⁹⁷.

XVI. yüzyıl sonlarına doğru düzenlendiği anlaşılan Alaiye mufasssalına göre şehrin mahalleleri ve nüfusun bu mahallelere göre dağılımı şöyle idi.

Nefs-i kala-i Alaiye	
(Cemaat-ı kala-i mezkûre)	138 nefer
Mahalle-i Kapu	77 nefer
Mahalle-i Piri Fakih)	
(nam-i diğer Orta)	58 nefer
Mahalle-i Tophane	47 nefer
Mahalle-i Esedburcu	50 nefer
Mahalle-i Taşpazarı	
(nefs-i şehirde)	77 nefer
	441

Cemaat-ı gebran ise 37 neferdir. Buna göre Alanya'nın toplam nüfusu 478 neferdir. Nüfus, hane olarak verilmemiştir. Bu defterin sonunda Alaiye'de bulunan vakıfların ayrıntılı bir dökümü yer almaktadır⁹⁸.

Alanya'nın toplam geliri 51.470 akçadır. Bu gelirlerin pazar bacı, mukataaları, şemhane, boyahane, hristiyanların ödedikleri ispençeden oluştuğu anlaşılmaktadır. Alanya kalesi her zaman askeri önemini koruyordu. Anlaşıldığına göre yukarı kalenin altında Kızıl Kule ile Esed burcunun üstünden başlayarak Ortakapıdan Ehmedek'e kadar olan kısımda oturanlar yani *nefs-i kala-ı Alaiye* olarak adlandırılan yörenin halkı kale muhafazası hizmetinde de bulunuyorlardı. Bu bakımdan "Nefs-i Alaiye'de vaki olan şehir halkı matekaddemden kale muhafazasın edüb mukabilinde" tekalif-i örfiye ve avarız-ı divaniyeden muaf tutulmuşlardır⁹⁹. Kanuni devri başlarında düzenlenmiş bir icmal defterine göre¹⁰⁰ Alaiye kalesinde bir dizdar, bir kethüda, 40 da kal'a eri (merdan-ı kal'a) görevliydi. Bu görevli-

⁹⁷ TT 166, 641; Krş. Konyalı, *Alanya*, 246.

⁹⁸ TK 172, 2b-4b, 18a ve devamı.

⁹⁹ Konyalı, *Alanya*, 246.

¹⁰⁰ TT 107, 235-258.

lerin kala hizmetinde bulunan şehir halkından farklı olduğu anlaşılmaktadır. İ.H. Konyalı'nın yayınladığı belgelere göre ise 1530 yıllarında Alaiye kalesinde 1 dizdar, 1 kethüda, 2 topçu, 7 serbölüğü, 3 kapıcı, 1 okçu ve 75 muhafız bulunuyordu. Bu belgede kalede bulunan bütün top, savaş araç ve gereçlerinin ayrıntılı bir listede verilmektedir¹⁰¹.

Evliya Çelebi ve Türkçe konuşan Rumlar

Evliya Çelebi'nin Antalya ve Alanya'da yaşayan Rumların asla Urum lisanı bilmediklerini ve bunların batıl (kaba, öz) bir Türkçe konuştuklarını yazması, üzerine durulması gereken bir konudur. Bu ilk anda şaşırtıcı gelebilir hatta bu durum ilk bakışta Evliya Çelebi'nin abartmalarından biri olarak görülebilir. Ancak Evliya Çelebi'nin burada da büyük bir gerçeği vurguladığını, dile getirdiğini belirtmeye bile gerek yoktur.

Anadolu'da Ortodoks Rumlar arasında doğrudan doğruya Türkçe konuşanların bulunduğuna ilişkin ilk bilgiler XV. yüzyıla kadar inmektedir.

1437 yılında Doğu Kilisesi'nin durumunu görüşmek üzere toplanan Bazel Konsil'in sunulan bir raporda, Anadolu'nun birçok yerlerinde ruhban sınıfı da dahil olmak üzere *inançsız Türklerin* dilini konuştuklarından yakınılmaktadır¹⁰². XV. yüzyılda Gian-Maria Angiolello, Meram'da oturan Rumların sadece Türkçe konuştuklarını ve dua kitaplarının da Arap harfleriyle ve Türkçe yazıldığını anlatmaktadır¹⁰³. Anadolu'da Türkçe yazan ve konuşan bu hristiyan topluluğunu ilk kez 1553-55 yıllarında Türkiye'de bulunan ve hatta Busbeck ile birlikte Amasya'ya kadar bir yolculuk yapmış olan Alman gezgini Hans Dernschwam¹⁰⁴ tarafından *Caramonos* yani *Karamanlı* olarak adlandırılmıştır. Hans Dernschwam İstanbul'dan pek uzak olmayan Yedikule'de Caramonos denilen bir hristiyan halkın oturduğunu belirtmekte bunların Yavuz Sultan Selim tarafından Caramania'dan sürgün olarak buraya getirilip yerleştirildiklerini yazmaktadır. Bunlar ibadetlerini Yunanca (Rumca) yapmakta fakat Rumca anlamamaktadırlar. Dilleri Türkçedir. Fakat başlangıçta dillerinin Türkçe olup olmadığını da bilmemekte idirler. Dernschwam, bunların kadınlarının uzun

¹⁰¹ Konyalı, *Alanya*, 233-240.

¹⁰² S. Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, Berkeley-Los Angeles-London, 1971, 453.

¹⁰³ F. Babinger, *Mahomet II Le Conquérant et son temps (1432-1481)*, Paris, 1954, 401.

¹⁰⁴ Hans Dernschwam's *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/1555)*, yay. F. Babinger, Munich-Leipzig, 1923, 52.

beyaz dantelli şapka giydiklerini, gezmeye çıktıklarında da üzerlerini bir tülle örttüklerini de eklemektedir¹⁰⁵. İşte bu konuya dikkati çeken bir başka ünlü gezgin de Evliya Çelebi olmuştur. Sözün kısası Karamanlı adı Anadolu'nun Türkçe konuşan hıristiyanlarına verilmektedir. Bunların esas kütlesi Kayseri, Nevşehir, Niğde, Konya Isparta, Antalya bölgelerinde bulunuyordu. Diğer yerlerde de dağınık olarak yaşıyorlardı. Türkçe konuşan ve Türkçeyi Grek harfleriyle yazan bu topluluk, bilindiği gibi mübadele sırasında Yunanistan'a göçtü. Karaman edebiyatı denilen oldukça zengin bir edebiyat da böylece tarihin sayfaları arasında yerini aldı¹⁰⁶. Ancak bunlar kendilerine verilen Karamanlı ismini kullanmazlar. Kendilerini "Anadolu hıristiyanları", "Anadolulu Ortodoks hıristiyanlar" vb. olarak adlandırırlar¹⁰⁷.

Karamanlıların kökeniyle ilgili iki görüş ileri sürülmüştür. A) Karamanlılar Türkleşmiş Rumlardır. B) Selçuklular zamanında Bizanslılarla olan sıkı ilişkiler sonucunda Türklerin bir kısmı hıristiyanlığı kabul etmiştir. Karamanlılar, bunların torunları yani Türk kökenlidirler¹⁰⁸. Birçok veriler bu ikinci görüşü doğrular niteliktedir. Gerek Hamid gerek Teke yöresiyle ilgili tapu tahrir defterinde bunların tamamıyla Türkçe adlar taşımaları da üzerinde durulması gereken bir konudur.

XIX. yüzyılda bu yöreleri gezen bilginler, bu duruma dikkat etmişler ve olayı Türklerin baskısının bir sonucu olarak değerlendirmişlerdir. Nite-

¹⁰⁵ "Nicht weit von abstander burg, so Giedicula genant, an einem oeden orth der stadt, wontein cristen volkh, nent man Caramanos, aus dem lantd Caramania, an Persia gelegen, seind cristen, haben den krichischen glauben. Und ire mes haltten sy auff krikisch und vorstehen doch nicht krikisch. Ir sprachist türkisch. Nit weiss ich, ab sy anfenglisch türkische sprach gehabt haben. Des Jeczigen türkischen kaysers vatter Slinuasol dis volkh her gen Constantinapol gefurt haben, als er die selbigen lender bekriegt. Scheint ein gros stark volkh sein. Die Weyber haben lange, spiczige, weysse und auch von farben huthe auff, also ungerarlich gestallt wie ein bapstkron. Und wan sy ausgehen, so decken sy ein dunn durchsichtigs thuch darüber bis uber die bruste" (Hans Dernschwam's 'Tagebuch, 52). Dernschwam'ın Türkiye ile ilgili gözlemlerinin toplu bir değerlendirmesi için bk. İlber Ortaylı, "Bazı 16. Yüzyıl Alman Seyahatnamelerindeki Türkiye Şehir ve Köylerine Ait Bilgiler Üzerine", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXVII/4 (1977), 135-159.

¹⁰⁶ J. Eckmann, "Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar", *Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VIII/1-2 (1950), 165-200; Aynı yazar, "Die Karamanische Literatur", *Philologiae Turcica Fundamenta*, Wiesbaden, 1965; M. H. Şakiroğlu, Sévérien Salaville-Eugène Dallegio, *Karamanlidika, Bibliographie analytique d'ouvrages en langue Turque imprimés en caractères grecs*, III, 1866-1900, Athènes, 1974'ün tanıtma yazısı, *Belleten*, XXX VIII (1974), 757-765.

¹⁰⁷ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul, 1983, 29, 88.

¹⁰⁸ Eckmann, "Anadolu Karamanlı Ağızları...", *göst. yer.*, 165.

kim Charles Texier¹⁰⁹ Isparta Rumlarından söz ederken şöyle demektedir: "Isparta Rumları kendi dillerini unutmuşlardır. Hepsi Türkçe söylerler. Bu yöre Rumları genellikle böyledir. Türkler buralara ele geçirdikleri zaman Rum okullarını kapamışlardır. Hükümet de Rum çocuklarının din eğitimi almalarına engel olmuştu". Oysa durum tam tersi idi. Türkçe konuşan bu topluluk kendi dinlerine yani hıristiyanlığa son derece bağlıydılar. Öyle ki Evliya Çelebi'den 30-35 yıl sonra Isparta'ya gelen Paul Lucas, hıristiyanlığın, birçok yerlere göre Isparta'da oldukça iyi durumda olduğunu açıkça dile getirmektedir¹¹⁰. Bu bakımda Karamanlı denilen bu topluluğun ana dillerini unutmaları Türkçe konuşmaları ve Grek harfleriyle yazmaları Türklerin baskısıyla açıklanamaz.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Evliya Çelebi, Elmalı-Alanya yolu üzerinde bulunan şehir ve kasabaları tanıtmakla kalmamış, sosyal yapıyı da kavramamıza yardımcı olacak zengin bir malzeme bırakmıştır.

¹⁰⁹ Charles Texier, *Küçük Asya*, Çev. Ali Suat, İstanbul, 1340, III, 262.

¹¹⁰ "Le Christianisme s'est conservé dans cette ville qu'en bien des endroits..." (Paul Lucas, *Voyage du Sieur Paul Lucas*, Amsterdam, 1714, I, 248); Krş. F. V. J. Arundell, *A visit to the Seven Churches of Asia Minor*, London, 1828, 316-317.

